

УДК 94(477)«1920/30»

DOI: 10.30840/2413-7065.1(78).2021.224859

ПОЛІТИКА ЦЕНТРУ І МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ В СФЕРІ ЗЕМЛЕУСТРОЮ ТА ПЕРЕСЕЛЕННЯ В КРИМУ У 1920-Х РОКАХ

Тетяна БИКОВАorcid.org/0000-0002-6197-7822

кандидат історичних наук, науковий співробітник

відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Анотація. Проблематика демографічних процесів у Криму нині має надзвичайну актуальність у світлі останніх політичних подій. Крім того, наукова вага цієї проблеми посилюється у зв'язку із тим, що в радянський період у Криму здійснювалась особлива, відмінна від усіх суміжних регіонів демографічна й міграційна політика. Наслідки радянської демографічної й міграційної політики зараз мають значення у виробленні стійкої позиції й плану дій України з деокупації півострова, вироблення державної політики щодо корінних народів Криму тощо. Слід відзначити, що Крим для СРСР мав особливе стратегічне значення, а тому демографічна структура населення півострова була предметом особливої уваги як союзного керівництва, так і керівників виконавчих та партійних органів безпосередньо на місці. Крім того, в Криму існували особливі умови для ведення господарської діяльності, відмінні від інших регіонів, а тому міграційні процеси в межах півострова мали плануватися і здійснюватися відповідно до політики радянської влади і соціально-економічної ситуації на півострові. Проблематика міграційної політики СРСР у Криму в 1920-ті роки не знайшла належного відображення у наукових дослідженнях, тому цю прогалину слід заповнювати.

У статті розглядається політика, яку використовувала більшовицька партія й керівні нею органи радянської влади щодо питання переселення та розселення населення Криму в межах Кримського півострова. Дослідження здійснено на основі аналізу матеріалів Державного архіву Автономної Республіки Крим, які нині в умовах окупації Кримського півострова є недоступними для українських науковців. Також зроблено аналіз планів радянського керівництва щодо переселення населення до Криму, його розміщення та вказані передумови і фактори, які впливали на розроблення і реалізацію демографічної й міграційної політики на півострові. Досліджено окремі аспекти планів радянського керівництва з вирішення національного питання в СРСР в цілому завдяки переселенській політиці в Криму, а саме створення на півострові Єврейської республіки. Особливу увагу надано проблемі переселення до Криму татарських сімей. Відзначено, що переселенська політика радянської влади в межах Кримського півострова мала суперечливий характер і це стало однією із ключових причин, чому розроблені масштабні плани здебільшого залишилися нереалізованими.

Ключові слова: Крим; радянська влада; більшовицька партія; переселенська політика.

CENTRAL AND LOCAL AUTHORITY POLICY IN THE SPHERE OF LAND MANAGEMENT AND CRIMEAN RESETTLEMENT IN THE 1920s

Tetiana BYKOVA

Candidate of Historical Sciences, research fellow of the Department of the 1920s–30s' History of Ukraine, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine

© Бикова Т.

Annotation. *The problem of demographic processes in Crimea is acutely relevant in the light of recent political events. Besides, this issue is gaining more scientific importance due to the fact that during the Soviet period, Crimea conducted special demographic and migration policy, different from all adjacent regions. The consequences of the Soviet demographic and migration policy now impact the elaboration of a stable position and action plan of Ukraine on the deoccupation of the peninsula, the development of state policy towards the indigenous peoples of Crimea, etc. It is worth mentioning that Crimea was of special strategic importance for the USSR, and therefore the demographic structure of the population of the peninsula constituted a subject of particular attention as for the Union leadership so for the heads of local executive and party bodies. In addition, Crimea had special conditions for economic activity, different from other regions, and thus migration processes within the peninsula were to be planned and carried out according to the policy of the Soviet government and the Crimean socioeconomic situation. The scholarly research has not yet properly reflected the problem of the migration policy of the USSR in Crimea in the 1920s, so this blank space must be filled.*

The article considers the policy pursued by the Bolshevik Party and its subordinate Soviet authorities on the issue of relocation and resettlement of the Crimean population within the peninsula. The research is based on the analysis of materials of the State Archives of the Autonomous Republic of Crimea, which are currently inaccessible to Ukrainian scholars due to the occupation of the peninsula. The article also provides the analysis of the Soviet leaders' plans on relocating the population to Crimea and its settlement, the prerequisites and factors that influenced the development and implementation of local demographic and migration policies. It studies some aspects of the Soviet leadership plans on general resolution of the national question in the USSR due to the resettlement policy in Crimea, namely creating there a Jewish republic. Special attention is paid to the resettlement of Tatar families to Crimea. It is noted that the migration policy of the Soviet government within the Crimean peninsula had a contradictory character, which led to the overall failure of the developed large-scale plans.

Key words: *Crimea; Soviet government; the Bolshevik Party; resettlement policy.*

Протягом майже всього періоду свого існування радянська влада практикувала цілеспрямоване переселення мешканців з однієї частини СРСР до іншої. Цим вона вирішувала одразу кілька завдань. Найбільш важливим було те, що переїзд нових жителів на ту чи іншу територію «розмивав» автохтонне населення, яке завжди чинило опір економічним чи соціальним експериментам, котрі впроваджувалися на місцях московським керівництвом.

Історія Криму не є винятком. Одразу ж після закінчення громадянської війни у 1920 р. на півострів постійно переселяли мешканців з Центральної Росії та України. Натомість з Криму у 1944–1945 рр. насильно депортували кримських татар, греків, болгар, німців,

які «заважали» більшовицькому центру будувати життя на півострові, виходячи із власних інтересів.

Якщо переселенська політика Кремля вже була предметом дослідження [1; 2; 3; 4; 28], то про діяльність органів кримської влади з переселення й розселення на території Кримської АСРР прибулих міських та сільських мешканців відомо значно менше.

Мета статті – розглянути, як саме кримський уряд впроваджував у життя намір розселити кримських татар по всій території Кримського півострова у 1920-х роках.

З економікою в умовах кримських реалій тісно пов'язувалося питання землеустрою та переселення мешканців півострова у більш зручні місцевості.

Проблема землеустрою полягала в тому, що у степовій частині півострова землі, виходячи із щільності землеробського населення, було не тільки досить, а й вистачало з надлишком, натомість у передгірській, гірській і особливо південнобережній частинах її різко не вистачало. Ця ситуація тягнулася з самого початку загарбання Криму Російською імперією, коли найкращі землі Південного берега, які використовувалися для вирощування винограду, тютюну й садів, були відібрані у кримських татар й передані під маєтки членам імператорської родини, вищій дворянській аристократії та військовим.

З приходом радянської влади ці території не повернули їх колишнім хазяям – корінному народу півострова. Натомість першим кроком нової влади став наказ Раднаркому РСФРР від 18 листопада 1920 р., згідно з яким були націоналізовані 92 великих поміщицьких маєтки на Південному березі загальною площею 7 500 десятин [23, арк. 2]. Згідно з планами Раднаркому на цих територіях мали створюватися радянські господарства. Однак голод 1921–1923 рр. примусив уряд відмовитися від ідеї влаштування на націоналізованій території Криму величезних радгоспів.

Кримське керівництво не мало єдиної думки щодо шляху вирішення земельного й національного питань. Направлені з Москви на півострів партійні працівники намагалися впроваджувати у життя ті вказівки, які надсилалися центральною владою. Йшлося передусім про створення на всіх вільних площах радгоспів. Однак 9 серпня 1921 р. було надруковано відозву Кримревкому до сільського населення Криму, в якій проголошувалося «невід’ємне право на

користування землею всього працюючого землеробського населення й у такій кількості, яку може обробити господарство силами своєї родини» [8, арк. 7].

15 серпня 1921 р. під час Всекримського з’їзду представників повітових та районних земельних відділів були ухвалені приблизні норми забезпечення селян земельними наділами по різних районах Криму. Оскільки було зрозуміло, що у районах, де є дефіцит землі (передусім на Південному березі), всім селянам землі не вистачить, прийняли рішення: «У тих районах, де земель не вистачить для розподілу згідно трудової норми, населенню будуть передавати землі радгоспів» [8, арк. 10].

По всіх повітах та районах розпочався процес підрахування кількості землі та сільського населення. До кінця 1922 р. земельними органами Криму було інвентаризовано 800 тис. десятин орної землі й близько 200 тис. осіб сільського населення [5, с. 48]. Проте з цього нічого не вийшло. Відразу після прийняття такого рішення виділити значні кошти на подібну реформу було неможливо, а вже через рік думки влади щодо того, як треба використовувати землі, зазнали істотних змін. Замість обіцянок повністю задовольнити земельні потреби кримського селянства в офіційних документах з’являються інші ідеї. На перше місце при відведенні землі ставили не безземельних селян, а радгоспи, міські комуни, сільгоспартілі, товариства спільного обробітку землі (ТОЗ). Про перевагу саме таких типів колективного господарювання прямо зазначалося в інструкції кримського Наркомзему: «Першочерговим завданням соціалістичного переустрою є впровадження до життя різноманітних форм спільного

обробітку землі та інших форм колективної праці... Користуючись досвідом північних губерній, необхідно перш за все звернути увагу на збереження найбільш великих колишніх поміщицьких маєтків, зберігаючи їх від розкрадання й псування, негайно зарахувати їх до складу радгоспів, не допустити населення до їх захоплення» [19, арк. 15; 18, арк. 1]. На перший план тепер виходило не наділення землею селян, а відведення її містам та радгоспам.

Тобто землі на Південному березі – найкращі у Криму – були віднесені до державного сільськогосподарського й запасного фондів і майже негайно передані у довгострокову оренду різноманітним радянським установам. Пояснювалося все це «необхідністю виділити у склад державного земельного майна земельні наділи з високоцінними спекультурами» [33, с. 161]. Проте насправді основною причиною стало намагання керівників влади забрати собі привабливі землі, які раніше перебували у царському, дворянському, поміщицькому володінні. У недалекому майбутньому передбачалося забудувати їх закритими санаторіями й будинками відпочинку для номенклатури, господарськими та жилими помешканнями для обслуговуючого персоналу.

В Кримському архіві зберігається лист від 20 лютого 1923 р., надісланий завідувачим санаторієм «Харакс», в якому той звертався зі скаргою до ЦК КП(б)У та Наркомздорів'я України, адже саме для «особливо відповідальних співробітників» цих двох установ й був призначений елітний санаторій. Зміст скарги полягав у тому, що землеустрійна комісія прийняла рішення «відняти» у цього санаторія 13 дес. землі й віддати їх селянам

Кореїзу під городи. Через це завідувачий звертався до українського уряду за допомогою у справі повернення цієї землі, адже «без зазначених угідь санаторій не зможе функціонувати» й забезпечувати партійних функціонерів всім тим, що їм може знадобитися. Невдовзі з Харкова до Сімферополя надійшов гнівний лист, в якому Г. Петровський вимагав «негайно повернути» все, що було забрано у санаторія: інакше «ваші дії проти комуністів України ми будемо розглядати як акт недоброзичливості» [21, арк. 159, 271, 276–279, 280–280 зв.]. Бідних татарських селян завдяки цьому розпорядженню знову залишили без землі й засобів існування.

Найбільш страхітливим у цьому було те, що права старих, так званих «колишніх» орендарів були скасовані, а безземельні селяни, які до революції десятиріччями орендували землю, були зігнані з ділянок, які обробляли. І йдеться тут не про якихось міфічних «куркулів», а про цілком реальні родини десятинщиків та скопщиків, які за законами, прийнятими радянською владою, раптом залишилися без жодних засобів існування. Згідно з підрахунками сучасних дослідників, із ділянок були зігнані близько 40% всіх безземельних селян. Це складало 25 314 дворів із загальної кількості в 64 848 дворів [6, с. 127].

Селяни, яких зігнали з орендованих клптиків землі, намагалися добитися справедливості, надсилаючи скарги на радянські органи до тих же радянських установ – до судів. Конфлікти такого роду протягом перших двох – трьох років існування в Криму радянської влади з'являлися у величезній кількості. Проте не було жодного випадку, коли б кримськотатарський селянин виграв процес

і відсудив у могутнього Південрадгоспу та повернув собі ділянку землі [33, с. 163]. Адже новій владі були життєво необхідні нові наймити, які стали б майже задарма працювати у створених нею радгоспах. Тільки безземельні селяни, які не мали іншого засобу для того, щоб не вмерти від голоду, йшли працювати на цю нову «панщину». Наркомзем Криму у звіті про свою діяльність у 1922 р. відзначав: «Досвід не дає підстав для виведення яких-небудь висновків щодо прагнення населення до тих чи інших форм колективного землекористування. Можна лише відмітити намагання безземельного селянського пролетаріату до створення колективних форм господарювання. Серед середняків панує прагнення до збереження одноосібних форм землекористування» [18, арк. 2].

Досить яскравим прикладом такого розвитку подій є випадок у досить великому селі Шуми. В 1921 р. воно складалося з 200 дворів, населення досягало майже 2 тис. осіб. Власної землі у села було: 40 дес. орної, 4 дес. саду і 3,5 дес. виноградників. Тобто на душу населення припадав зовсім невеликий клаптик землі. До того ж у доповіді до райземвідділу, поданої в тому ж році, зазначалося, що в селі куркулів чи заможних середняків немає, а до середняків можна віднести всього 5%. 75% були малоземельними, а 20% взагалі не мали землі. Далі у доповіді зазначалося: «Вся земля, що знаходиться у розпорядженні, оброблена дуже добре, але місцеві умови, у зв'язку з відсутністю води, досить прикро відібуються на майбутньому врожаї, незважаючи на те, що робота виконана селянами якнайкраще. Багато скарг й невдоволення виходить від селян з приводу Південрадгоспа, який

прийняв у власне ведення землі поміщиків, що знаходяться поряд й майже не обробляються, а якщо якась робота проводиться, то лише примусовими недільниками з числа все тих же бідних малоземельних та безземельних селян с. Шуми. Всі в один голос говорять, що ці радгоспи, тобто ім. Соголева та Лазаріс, були б належним чином оброблені, якби їх віддали сільській громаді, яка розподілила б землю між безземельними та малоземельними селянами» [25, арк. 103]. Проте такі поради залишилися на папері...

Оскільки нормальні методи для вирішення питання ліквідації безземельності кримських селян у передгірській, гірській місцевості та на Південному березі не були застосовані, потрібно було шукати інший вихід, щоб врятувати помираючих без засобів для існування селян. Виходом зі становища, що склалося, було розселення селян у кримському степу.

Після того, як внаслідок впроваджуваної у республіці політики татаризації на чолі Кримського Центрального Виконавчого Комітету (КримЦВК) та Кримської Ради Народних Комісарів (КримРНК) стали В. Ібраїмов та О. Дерен-Айерли, їх численні прибічники (в тому числі у низовому радянському апараті) під час розгляду земельних питань стали активно вимагати пільг для кримських татар. Цьому мала сприяти політика переселення та розселення, спрямована на розміщення мешканців півострова на більш придатних для роботи та проживання територіях.

Переселенська політика, яку кримський уряд впроваджував до життя, проводилась саме таким чином, бо цього вимагали роботи із землеустрою, що

проводилися на півострові від початку 20-х років. Вважалося, що одним із найважливіших засобів розвитку сільського господарства Криму є раціональне розміщення населення. Однак ряд обставин порушив плани кримського керівництва, не дозволивши їх виконати повною мірою.

Питання про переселення до Криму й розселення селянських господарств стали на порядок денний вже у 1921 р. під час впровадження перших заходів щодо землеустрою. Керівництво Кримської АСРР, спираючись на дозвіл, отриманий з Москви, передбачало переселити на вільні землі Криму близько 100 тис. татар-реемігрантів, які мешкали в країнах Близького Сходу та на Балканах, і в той же час розселити по степовій частині півострова мешканців гірської й передгірської зон, які найбільш гостро потребували земельних наділів.

Питання рееміграції кримських татар із-за кордону до Криму вперше пролунало під час I Всекримської безпартійної татарської конференції у травні 1921 р. Наступного року уряд Кримської АСРР прийняв постанову про повернення кримських татар з країн колишньої Османської імперії, куди вони емігрували після анексії Кримського ханату Російською імперією. Постанова викликала широку підтримку з боку кримських татар, які мешкали на півострові. Родичі емігрантів добре знали, що в цих країнах (передусім у Румунії) йшла насильницька асиміляція кримських татар.

Однак через низку причин – голод 1921–1923 рр., боротьбу з так званим «куркульським бандитизмом», тяжкий фінансовий стан республіки – кримський уряд не мав змоги негайно приступити до виконання того, що було

накреслено. Вільних коштів уряд Кримської республіки не мав¹, а «вибити» для цих потреб гроші з центру було неможливо.

Першим кроком кримського уряду було намагання переселити до Криму колишніх емігрантів. Задля цього наприкінці 1924 р. Кримський ЦВК надіслав до Москви проект постанови про надання дозволу на повернення 20 тис. колишніх співвітчизників – як першої партії репатріантів. У проекті йшлося про надання в'їзних віз, дозволу на постійне мешкання та працевлаштування, транспортних коштів для перевезення людей, виділення земельної площі у розмірі 100 тис. десятин і кредиту у сумі 1,3 млн. рублів строком на 3–5 років для придбання сільськогосподарського реманенту та спорудження будинків і господарчих помешкань [30, с. 155].

Не чекаючи відповіді з Москви, татари, які входили до складу кримського уряду, вирішили діяти. Для початку у 1925 р. була створена громадська організація «Коч ярдим» («Допомога тим, хто переїжджає»), яка мала взяти на себе питання як переселення кримських татар з гір до степової частини Криму, так і рееміграції тих кримських татар, які мешкали за кордоном.

Цими діями одразу зацікавилися «компетентні органи». Секретар Кримського обкому С. Петропавловський невдовзі отримав листа від голови Кримського ДПУ Торопкіна. У цьому листі було два моменти, на яких потрібно зупинитися особливо. По-перше, хоча кримський чекіст не зміг навести

¹ Під час виступу на III з'їзді Рад в грудні 1923 р. голова КримЦВК Ю. Гавен пояснив, що повільний темп землеустрою в республіці пояснюється браком грошей та відсутністю потрібного технічного персоналу [29].

жодного факту, який би компрометував новонароджену організацію, він без жодних вагань стверджував, що серед складу тих, хто заснував Коч ярдим (А. Озенбашли, Б. Муєдінов, А. Умер, А. Тулеев, С.-М. Сеїтша, А. Куркчі та ін.), ховаються «видатні націоналісти». По-друге, незважаючи на те, що одним з авторів статуту й головним ініціатором створення організації «Коч ярдим» був Вели Ібраїмов, Торопкін назвав її «прикриттям діяльності націоналістичних угруповань, не говорячи вже про невідповідність передання таким (тобто її членам. – Т. Б.) ініціативи піклування про реемігрантів». Через що, стверджував голова ДПУ, «ми вважаємо доцільним організацію даного Товариства цим особам заборонити» [30, с. 48–49].

Слід сказати, що у своїх діях голова Кримського ДПУ виходив з положень, викладених у документі, написаному ще попереднім головою ДПУ С. Реденсом. У підготовленій в 1923 р. довідці колишній головний чекіст півострова стверджував, що «намагання знову переселити до Криму тих численних татар-емігрантів, які мешкають у Добруджі та Анталії й за сприятливих умов з охотою переселяться на свої колишні місця», може бути віднесене до націоналістичних установок Міллі Фірка. Далі Реденс пояснював, чому така рееміграція є неприпустимою: «Це означало б збільшення кількості населення Криму в два рази, при цьому виключно заможними господарчими елементами, які значною мірою посилили б татарський вплив у Криму». Також, на думку Реденса, у поверненні цих татар ховалася ще одна велика небезпека. Адже ті, хто залишалися в Туреччині, тепер отримували можливість через своїх знайомих

чи близьких, які поверталися до Криму, посилити власний вплив на кримські справи: «Із середовища кримських татар, які знаходяться за кордоном, виїшла велика кількість видатних діячів сучасної Туреччини. Такі, наприклад, татари, як Осман-паша – полководець, який врятував Константинополь під час Балканської війни; Ахмед-Девджет-Бей, багаторічний редактор турецької газети «Ікдам»; Абдураман Шеріф Бей, видатний історик й міністр освіти; Абдураман Бей, видатний фінансист й міністр фінансів; Ісмаїл-паша – юрист, голова Верховного трибуналу Кемаль-паши. Нарешті, навіть сам Кемаль-паша – син емігранта з Бахчисараю. Таким чином, кримські емігранти матимуть величезний вплив на їхню нову батьківщину. Всі ці діячі, як і широкі кола, які вийшли з того самого середовища інтелігенції, підтримуватимуть постійний зв'язок зі своєю попередньою батьківщиною. Таким чином, іноземна кримськотатарська політика значною мірою залежатиме від питання рееміграції» [31, с. 160].

Доповідь С. Реденса знайшла багато співчуваючих у московському центрі. Побоюючись явної конкуренції з боку «неяканих» більшовицькими репресіями кримських татар-іноземців, які мали підтримку від іноземних держав, центральний уряд прийняв рішення заселити степові землі зовсім іншими переселенцями, а саме євреями з України, Білорусії й навіть Палестини, при цьому активно заважаючи кримським татарам повертатися до Криму. Коли влітку 1926 р. до ВЦВК надійшов лист з проханням дозволити повернутися до Криму тим кримським татарам, які під час голоду, рятуючись, втекли до Туреччини, резолюція, накладена на цю вимогу,

була досить красномовна: «відмовити». Понад те, лист був надісланий до ЦВК Кримської АСРР з вимогою ознайомитися з розпорядженням й суворо його виконувати [24, арк. 1–2]. Тобто дозволу на повернення кримські татар-емігранти не отримали. Після того, як кримському уряду заборонили активно переселяти татар-реемігрантів, він ще деякий час пручався, намагаючись провести переселення на більш придатні землі Криму хоча б тих татар, які мешкали на півострові.

Хоча Наркомзем Кримської АСРР у звіті про виконану роботу протягом 1921–1925 рр. переконавав московське керівництво в тому, що в Криму «практично призупинений регресивний рух в усіх галузях сільського господарства й починається його відродження» [16, арк. 9], реальність була іншою. Згідно із статистичними даними про співвідношення між площами посіву та чисельністю сільського населення Криму, викладеними у звіті, виходила зовсім інша картина [16, арк. 2]:

Роки	Всього посіву (в дес.)	В тому числі індивідуальних господарств (в дес.)	Селянський посів у відносних числах		
			% до всього посіву	Десятин на одне господарство	Десятин на одного їдока
1887	527 515	280 952	53,3	7,7	1,4
1916	777 949	580 793	74,5	8,2	1,6
1917	697 095	521 267	74,8	8,0	1,5
1921	572 372	548 765	95,5	7,2	1,4
1922	205 358	186 505	90,8	2,7	0,6
1923	379 785	346 223	91,2	5,2	1,1
1924	389 858	365 920	93,3	6,5	1,2

Як бачимо, до жовтневого перевороту селянські наділи склали в середньому на одне господарство 7,7 – 8,3 дес., а в 1922–1924 рр. – 2,7–6,5 дес., тобто значно менше. Цей показник – найкраще підтвердження того, що радянська влада не виконала власні обіцянки й не наділила селян землею.

До кінця 1924 р. кримському уряду стало зрозумілим, що виконання поставлених раніше завдань щодо відбудови сільського господарства республіки провалено. Тому було прийнято рішення скласти новий перспективний план до кінця 20-х років. Складовою частиною цього плану стали дії з подальшого землеустрою.

Протягом першого півріччя 1925 р. кілька наркоматів Кримської АСРР

розробляли перспективний п'ятирічний план переселення та розселення. У серпні того ж року він був розглянутий ЦВК та РНК республіки, а 31 березня 1926 р. затверджений Всеросійським ЦВК та РНК СРСР [7, с. 103].

Перспективним планом, розрахованим до кінця 1929 р., передбачалося відвести в Криму для переселенців й розселенців 311 792 дес. землі, розмістивши там 11 727 селянських дворів. Співвідношення між переселенцями й розселенцями, яких передбачалося переселити та розселити у Криму за перспективним планом 1926 р., та їх етнічний склад подає наступна таблиця [26, арк. 14]:

Етнічне походження	Запланована кількість переселених в межах Криму селянських дворів	Запланована кількість переселених поза межами Криму селянських дворів	Всього селянських дворів
Кримські татари	1 790	49	1 839
Росіяни	4 339	286	4 625
Німці	487	–	487
Греки	134	–	134
Болгари	290	–	290
Вірмени	476	–	476
Євреї	78	3 718	3 796
Інші	79	1	80
Всього	7 673	4 954	11 727

У наданих кримськими органами влади до московського центру матеріалах зазначалося, що переселенські та розселенські роботи в Криму почалися у 1924 р. Першими переселенцями до Криму стали татарські родини, які мешкали раніше у Гомельській та Тамбовській губерніях. У доповідній записці, надісланій до Москви, вказувалося, що Наркомзем Кримської АСРР вирішив задовольнити їх клопотання «як вихідців з Криму в різний час, вимагаючи, що переселенці візьмуть на себе всі витрати, необхідні для облаштування й розміщення на землі, яку їм виділять з фондів Євпаторійського чи Джанкойського районів» [26, арк. 23].

Уряд Криму повідомляв також про розпочате переселення в степові райони міського населення з гірських масивів, які отримали від нової влади земельні наділи не більше 40% від встановлених кримським урядом норм землекористування, а в деяких місцях – до 20% норми й нижче. Для ліквідації земельного голоду було ухвалене рішення переселити майже усе населення гірсько-лісової частини Криму. Керувати питаннями переселення та розселення були призначені голова КримЦВК Велі Ібраїмов, народний комісар землеробства Криму Умер

Ібраїмов, завідуючий відділом переселення Наркомзему Криму Фейзулла [22, арк. 17–18; 13, арк. 22].

Незважаючи на те, що переселенські плани кримського уряду були затверджені в Москві, їх впровадження відбувалось повільно й супроводжувалось численними труднощами. За офіційними даними, у 1925–1927 рр. до Криму переселилося й по його території розселилося 6 530 дворів, з них 1 941 прибули з-за меж півострова, а 4 589 були кримськими розселенцями [13, арк. 23].

Наведені дані свідчать, що за три роки перспективний план переселення та розселення був виконаний менше ніж наполовину. Темпи виконання плану в подальшому знизилися ще більше. Це пояснювалося багатьма причинами: нестачею коштів, відмовами селянських родин розселятися, частими змінами норм землекористування та селянських наділів. Проте головною причиною затримки виконання поставлених планів стала діяльність на півострові Комітету із землеустрою працюючих євреїв (КОМЗЕТ). Керівництво КОМЗЕТу надіслало до центру все нові й нові плани додаткового переселення до Криму єврейських родин з Центральної Росії, України й Білорусії. Як правило, всі ці

плани отримували підтримку з боку центрального керівництва, а до Криму надходили накази щодо їх виконання.

Одночасно продовжувалося переселення селянських дворів у межах Кримського півострова. Влада республіки при цьому намагалася досягнути дві основні цілі. По-перше, запровадити зрівняльне землекористування. Кримський обком партії з цього приводу заявляв: «В умовах неможливості підняти благоустрій населення тими заходами, які впроваджувалися раніше, переселення, перш за все, є крайньою мірою для вирішення цього завдання» [32, с. 146]. По-друге, влада намагалася створити передумови для ведення сільського господарства на колективних засадах. Для цього створювалися переселенські товариства. Так, наприклад, територія Менлерівської ділянки земельного фонду в Сімферопольському районі у 2 063 дес. була поділена на приблизно рівні чотири частини по 500 дес., в центрі яких організовувалися поселення. В кожному з них будувалися школа, лікарня й створювався кооператив [11, арк. 10–11]. При цьому влада сприяла тому, щоб ці поселення заселялися особами одного етнічного походження. В майбутньому передбачалося переселенські товариства перетворити на виробничі кооперативи. Заступник народного комісара землеробства Криму В. Зубієтов у 1927 р. з цього приводу зазначав: «Коли ми ставимо питання переселення, намагаємося будувати господарства, то ми виходимо з наших планів реорганізації селянських господарств взагалі. В цьому сенсі ми й гадаємо провести роботу по переселенню» [11, арк. 8–9].

Переселенська політика кримської влади викликала неоднозначне ставлення з боку селянства. Приміром, від

мешканців гірської частини Криму до земельних органів республіки на початок 1927 р. надійшло близько 2 тис. заявок на переселення до степової частини. На цій підставі Кримський обком ВКП(б) зробив висновок: прагнення переселятися у селян існує. Проте значна кількість мешканців гірсько-лісової частини півострова бажання до переселення не виявила.

В офіційних документах кримських органів влади та агітаційно-пропагандистській роботі впроваджувалася думка про те, що переселення та розселення місцевого населення може відбуватися лише на добровільній основі. Проте у реальному житті принцип добровільності владою часто ігнорувався. Так, в одній із довідок, підготовлених для пленуму Кримського обкому ВКП(б), що відбувся 15–18 грудня 1926 р., зазначалося: «Селянські родини виселяються без їх бажання, їх земля передається до сусідніх сіл. Багато селян говорять: якщо ви перекинете нас до степової частини, то ми опинимось у стані риби, викинутої з моря на піщаний берег» [10, арк. 249–251].

Ці настрої були відомі кримським керівникам. Не випадково С. Петропавловський попереджав: «Питання про добровільність й примусовість – це вид непорозуміння. Жодного примусового розміщення не може бути. Адже якщо питання переселення вирішуватиметься засобами воєнного комунізму, то це означає заздалегідь скомпрометувати його в очах селянства... Ми повинні переселення вести по лінії кооперації й колективізації. Але разом з тим пересолювання у нав'язуванні – це теж буде погано. Там, де переселенці розміщуватимуться індивідуально, ми не станемо

примушувати їх до колективізації» [11, арк. 18].

Як бачимо, секретар обкому досить прагматично оцінював ситуацію. Проте його попередження часто ігнорувалися тими, хто безпосередньо впроваджував у життя переселенські плани. Особливо це стало помітно після відкриття С. Петропавлівського до Москви.

Наприкінці 1926 р. перспективний

план переселення у межах Криму було переглянуто. КримЦВК та КримРНК, як і раніше, наполягали на припиненні переселення на півострів євреїв та на розширенні масштабів розселення в межах Криму. Проте у цих спрямуваннях кримська влада наштовхувалася на низку перешкод. Темпи розселення селянських дворів на кінець 1927 р. можна побачити з такої таблиці [11, арк. 46, 48]:

Етнічне походження	Плани розселення	Фактичне розселення
Татари	1 555	468
Росіяни	2 085	594
Німці	257	96
Греки	30	5
Болгари	93	9
Вірмени	433	38
Євреї	77	37
Інші	31	15
Всього	4 566	1 262

Класовий підхід до землеустрою, нерентабельність більшості створених під час його проведення колективних господарств зводили нанівець всі намагання влади. На бюро Кримського обкому 11 серпня 1927 р. доповідач з питання землеустрою, заступник наркомзема Леонов констатував: «Землеустрійний процес має порівняно малий розвиток. Причому практика показала, що прищеплюється він серед німецького й деякою мірою російського населення. Населені пункти з іншими національностями у більшості випадків відразу ж після проведення виконують перерозподіл землі за допомогою найнятих осіб... Переділи силами населення мають досить широкий розвиток в степових районах Криму й проведені в поточному році за станом на 1 липня 1927 р. у 91 земельному товаристві на площі 74 976 гектарів» [9, арк. 268].

Органи влади вживали заходів для того, щоб не допустити розколу колективних господарств. Так, у серпні 1927 р. Раднарком республіки прийняв «Положення про ділянкову землемірну службу», в якому були регламентовані права та обов'язки землеустрійників. Згідно з цим документом заборонялося використовувати найманих приватних осіб. Створювалися судово-земельні комісії як повновладні органи, що регулювали землеустрій та землекористування. По суті, це позбавило селянство права вільно обирати форму землекористування. Там, де так звані «заможні» селяни виступали проти «соціалістичної реорганізації», їх землекористування видалялося з кооперованих об'єднань, їм надавалася найгірша земля.

30 серпня 1927 р. у Сімферополі відбувся II з'їзд земельних працівників Криму. Його резолюція із землеустрою

закликала земельні органи та їх співробітників дотримуватися прийнятого раніше загального курсу у землекористуванні: «Найбільш вірний шлях до підвищення продуктивності сільської праці лежить через колективні форми землекористування. Одноосібні форми в умовах сучасного перехідного моменту повинні розглядатися як тимчасові й такі, що відмирають... Необхідні поступовий переустрій та зміна всього ладу селянських господарств в бік створення умов кооперування виробництва, переходу до колективних форм землекористування» [17, арк. 9].

Як першочергові завдання у проведенні такої земельної політики з'їзд висунув розробку для кримських умов мінімальних та оптимальних розмірів землекористування різного типу господарств, встановлення єдиної одиниці розкладки, задоволення потреб бідняцької частини сіл, передачі їм найродючішої землі.

З початку 1928 р. політична ситуація в Криму зазнала істотних змін. Суд над Велі Ібраїмовим та його прихильниками був використаний центральною владою як привід для проведення на півострові нової земельної реформи. Кримська влада заявила, що «в землеустрої, який впроваджувався до 1928 р., був ряд ненормальностей і політичних помилок, на які останнім часом почали звертати увагу як кримські, так і центральні партійні органи» [14, арк. 186]. Під «ненормальностями та політичними помилками», ясна річ, розумілися поступки, котрі робилися кримським селянам. Норми наділення землею, які застосовувалися раніше, були визнані незаконними. Від кримського уряду стали вимагати їх перегляду у бік зменшення.

Розпочалися нові переділи землі, що негативно вплинуло на стан сільського господарства. Кримський обком та Наркомзем республіки вказували на «повсюдні побоювання обробляти свої наділи й проводити на них необхідні сезонні роботи. Селяни не були впевнені у тому, що наділи залишаться у них» [12, арк. 27–28].

Згідно з планом на 1928/29 господарський рік передбачалося провести землеустрій у 676 селах, в яких налічувалося 484 колгоспи [15, арк. 42]. З принципом добровільності взагалі не рахувалися. Мешканці села Кадир-Бали Сімферопольського району у колективному листі до Кримського обкому партії так оцінювали ситуацію, що склалася: «Земельна реформа потрібна лише комуністам для того, щоб всіх селян посадити в мішок... Вони думають відняти у господарюючих селян землю й передати її ледарям» [15, арк. 46].

Влада вимагала рішучих заходів із виявлення та припинення подібних настроїв. Було прийнято рішення перевірити і вичистити низовий управлінський апарат від «класово чужого елемента». Адже, як зазначалося у зведенні по Бахчисарайському району за 1929 р., «підкуркульники перебували навіть у радянських органах. При розгляді справ у РЗК можна було бачити члена сільради й дійсних селянських пролетарів, які палко захищали куркулів від радянського закону, були проти позбавлення експлуататорів права на землекористування, доказуючи їх трудовий характер» [15, арк. 62].

Можна сказати, що від арешту та розстрілу Велі Ібраїмова переселення в межах Криму, по суті, не проводилося. Вся увага органів місцевої влади була

сконцентрована на переселенні євреїв до Криму й створенні великих зернових радгоспів на найкращих земельних ділянках. Все більше уваги надавалося колективізації селянських господарств. За темпами колективізації Крим в 1929 р. вийшов на перше місце серед інших регіонів СРСР.

Переселенська політика кримської влади у нових умовах втратила попереднє значення. У середині 1928 р. кримським районним органам влади була надіслана директива Наркомзему Криму, підписана начальником управління землеустрою Думашевським та завідуючим відділом розселення Фейзуллою. В ній зазначалося: «Колектив, який раніше отримав у власне користування землю, при вирішенні питань збільшення свого складу повинен керуватися наявним землекористуванням й можливостями інтенсифікації господарств. Землеустрій в Криму ніколи не закінчився б, якби територія постійно пристосовувалася до складу землекористувачів, які були в наявності» [22, арк. 17–18].

Відповідно до декрету Раднаркому СРСР Раднарком Кримської республіки 15 січня 1929 р. ухвалив постанову «Про будівництво зернових радгоспів

Криму». У третьому пункті цього документа йшлося: «Беручи до уваги, що частина земель, які передаються Зернотресту, зайнята переселенцями й іншими землекористувачами, запропонувати Тресту й Наркомзему негайно приступити до переселення цих землекористувачів на інші земельні фонди з умовою закінчення цих робіт до початку польової кампанії» [20, арк. 1]. Тобто, як бачимо, влада не рахувалася вже не тільки з думками «куркулів та підкуркульників», але й взагалі всіх переселенців та розселенців. Після цього розпочалися нові переселення селянських дворів. Однак цього разу вони проводилися без будь-якої зацікавленості в них з боку селянства. Влада відмовилася від попередньої демагогії й відкрито заявила про пріоритет державних інтересів над інтересами індивідуальними.

Востаннє дані про підсумки переселенської політики кримської влади у 1920-х роках були надіслані до РНК РСФРР та Федерального комітету із земельної справи у березні 1929 р. Вони представлені в такій таблиці, де позначені кількість переселених родин з-поза меж Криму та закріплені за ними земельні площі в десятинах [27, арк. 87–88]:

Етнічне походження переселенців	Кількість родин	Кількість осіб	Закріплена земельна площа
Татари	49	327	1 240
Росіяни	114	558	3 027
Німці	10	46	196
Євреї	3 718	21 675	98 793
Інші	1	6	4
Всього	3 892	22 612	103 260

Про чисельність розселенців у межах Криму та закріплені за ними земельні площі можна зроби

висновки з таблиці, яка може вважатися продовженням попередньої [32, с. 147]:

Етнічне походження розселенців	Кількість родин	Кількість осіб	Закріплена земельна площа
Татари	2 518	11 268	27 618
Росіяни	3 265	16 508	37 514
Німці	263	1 172	6 191
Греки	64	287	1 709
Болгари	62	308	1 429
Вірмени	402	1 750	9 304
Євреї	33	156	936
Інші	14	64	297
Всього	6 621	41 513	84 501

Таким чином, вся переселенська політика кримської влади, розрахована на надання кримським татарам більш сприятливих для життя та праці умов, в 1920-х роках впроваджувалася у життя непослідовно й суперечливо. Значну частку провини за це можна покласти на центральні органи влади СРСР та РСФРР, які різко й не завжди обґрунтовано змінювали курс власної політики як в аграрній сфері, так і щодо деяких національних меншин. Намагання керівників уряду Кримської АСРР переселити кримських татар наштовхнулися на проєкт створення в Криму Єврейської республіки, який підтримувало московське керівництво. Через це багато задумів, які бажали втілити в життя кримські урядовці, залишилися на папері.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бородкин Л.И., Максимов С.В. Крестьянская миграция в России и в СССР в первой четверти XX века (микроанализ структуры миграционных потоков). *Отечественная история*. 1993. № 5. С. 124–143.
2. Бугай Н. Депортация народов Крыма. Москва: ИНСАН, 2002. 240 с.
3. Бугай Н. Народы Украины в «Особой папке Сталина». Москва: Наука, 2006. 267 с.
4. Волошинова И.В. Переселенческая политика Советского государства в 1920–1930-е годы в отечественной историографии: дисс.

... канд. ист. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 2002. 200 с.

5. Горюнова Е.А., Дементьев Н.Е. Межселектное и внутриселектное землеустройство в Крыму. *Проблемы материальной и духовной культуры Причерноморья от античных времён до наших дней*. Материалы I научных чтений, 4–15 ноября 1996 г. Симферополь, 1996.

6. Горюнова Е.А. К вопросу об аграрной политике властных органов Крыма в 1920-е годы. *Культура народов Причерноморья*. 1998. № 3. С. 127–130.

7. Горюнова Е.А. Межселектное и внутриселектное землеустройство в Крыму в 20-е годы XX в. *Культура народов Причерноморья*. 1997. № 1. С. 102–105.

8. Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 71.

9. ДААРК. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 266.

10. ДААРК. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 457.

11. ДААРК. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 461.

12. ДААРК. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 598.

13. ДААРК. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 599.

14. ДААРК. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 837.

15. ДААРК. Ф.-П. 1. Оп. 1. Спр. 923.

16. ДААРК. Ф.-Р. 30. Оп. 1. Спр. 232.

17. ДААРК. Ф.-Р. 30. Оп. 1. Спр. 309.

18. ДААРК. Ф.-Р. 30. Оп. 3. Спр. 2.

19. ДААРК. Ф.-Р. 460. Оп. 1. Спр. 351.

20. ДААРК. Ф.-Р. 652. Оп. 1. Спр. 1475.

21. ДААРК. Ф.-Р. 663. Оп. 1. Спр. 162.

22. ДААРК. Ф.-Р. 663. Оп. 1. Спр. 375.

23. ДААРК. Ф.-Р. 663. Оп. 1. Спр. 400.

24. ДААРК. Ф.-Р. 663. Оп. 1. Спр. 708.
 25. ДААРК. Ф.-Р. 1260. Оп. 1. Спр. 38.
 26. ДААРК. Ф.-Р. 2313. Оп. 7. Спр. 265.
 27. ДААРК. Ф.-Р. 2313. Оп. 7. Спр. 324.
 28. Ибрагимбейли Х.М. Сказать правду о трагедии народов. *Политическое образование*. 1989. № 4. С. 58–63.
 29. *Красный Крым*. 1923. 6 ноября.
 30. Къырым фаджисы. Сайлама эсерлер. (Трагедия Крыма. Избранные произведения): Из истории трагической судьбы крымскотатарского народа / составители: Исмаил Асан-оглу Керим, Мерьем Амет-кызы Озенбашлы. Симферополь, 1997. 256 с.
 31. О происхождении и развитии национально-освободительного движения татар в Крыму [1922–1923]. Публикация и комментарии А.В. Ефимова и Р.Н. Белоглазова. *Москва – Крым. Историко-публицистический альманах*. Москва, 2002. Вып. 4. С. 148–161.
 32. Резниченко Г.А. Переселенческая политика Крымских властей в 1920-е годы. *Культура народов Причерноморья*. 2001. № 17. 144–147.
 33. Усов С.А. Историко-экономические очерки Крыма. Симферополь, 1925. 237 с.

REFERENCES

1. BORODKIN, L., MAKSIMOV, S. (1993). Peasant Migration in Russia and the USSR in the First Quarter of the 20th Century (Microanalysis of the Structure of Migration Flows). *Otechestvennaya istoriya* (Domestic History), (5), pp. 124–143. [in Rus.]
 2. BUGAY, N. (2002). *Deportation of the Crimean Peoples*. Moscow, 240 p. [in Rus.]
 3. BUGAY, N. (2006). *The Peoples of Ukraine in "Stalin's Special Folder"*. Moscow, 267 p. [in Rus.]
 4. VOLOSHINOVA, I. (2002). *The Resettlement Policy of the Soviet State in the 1920s–1930s in Russian Historiography*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in History, specialty 07.00.02]. St. Petersburg, 200 p. [in Rus.]
 5. GORYUNOVA, Ye., DEMENTEV, N. (1996). Interlocal and Intralocal Land Management in Crimea. In: *Problemy materialnoy i dukhovnoy kultury Prichernomor'ya ot antichnykh vremen do nashikh dney. Materialy I nauchnykh chteniy, 4–15 noyabrya 1996 g.* (Problems of Material and Spiritual Culture of the Black Sea Coast from Ancient Times till Now. Proceedings of the 1st Academic Readings. November 1996). Simferopol, 75 p. [in Rus.]
 6. GORYUNOVA, Ye. (1998). On the Agrarian Policy of Crimean Authorities in the 1920s. *Kultura narodov Prichernomor'ya* (Culture of Peoples of the Black Sea Coast), (3), pp. 127–130. [in Rus.]
 7. GORYUNOVA, Ye. (1997). Interlocal and Intralocal Land Management in Crimea. *Kultura narodov Prichernomor'ya* (Culture of Peoples of the Black Sea Coast), (1), pp. 102–105. [in Rus.]
 8–27. *State Archives of the Autonomous Republic of Crimea*. [in Ukr.]
 28. IBRAGIMBEYLI, Kh. (1989). Telling the Truth about the Tragedy of the Peoples. *Politicheskoye obrazovaniye* (Political Education), (4), pp. 58–63. [in Rus.]
 29. *Krasnyy Krym* (Nov. 6, 1923). [in Rus.]
 30. ASAN-OGLU, I., AMET-KYZY, M. (1997). *Kyrym fadzhiasy. Saylama eserler. (Crimean Tragedy. Selected Works): From the History of the Tragical Destiny of Crimean Tatars*. Simferopol, 256 p. [in Rus.]
 31. On the Origin and Development of the Crimean Tatars' National Liberation Movement [1922–1923]. Publication and Comments by A. Yefimov and R. Beloglazov. *Moskva-Krym. Istoriko-publitsysticheskiy almanakh* (Moscow-Crimea. The Historical and Journalistic Almanac), Vol. 4. Moscow, pp. 148–161. [in Rus.]
 32. REZNICHENKO, G. (2001). Resettlement Policy of the Crimean Authorities in the 1920s. *Kultura narodov Prichernomor'ya* (Culture of Peoples of the Black Sea Coast), (17), pp. 144–147. [in Rus.]
 33. USOV, S. (1925). *Historical and Economic Sketches about Crimea*. Simferopol, 237 p. [in Rus.]